

Arrelaments, mobilitats i acció col·lectiva durant la pandèmia i la postpandèmia: el dret al territori

Margarita Barañano Cid^a, Cristina López Villanueva^b
i José Ariza de la Cruz^a

Paraules clau: arrelaments, mobilitats, iniciatives comunitàries, pandèmia, benestar

Analitzant les ciutats de Madrid, Barcelona, São Paulo, Ciutat de Mèxic i Buenos Aires es pretén identificar l'impacte de la pandèmia en les pautes d'arrelament i de mobilitat residencial i la importància de l'acció col·lectiva, de les iniciatives comunitàries i d'ajuda mútua. L'article planteja la conveniència de visibilitzar la rellevància social dels arrelaments en els espais locals i de proximitats relatives com a suports socio-existencials centrals en el cas dels barris i els col·lectius vulnerables. L'afebliment d'aquests arrelaments durant la pandèmia sembla respondre més a la reactivació dels processos d'expulsió, gentrificació i financiarització de les ciutats que a la mobilitat residencial fruit del desig d'allunyar-se de les zones urbanes més denses. El treball planteja la necessitat de tenir en compte el dret al territori com una part del dret a la ciutat.

1. Tesi i propostes

Des de l'inici de la pandèmia, l'excepcionalitat representada per la situació esmentada i, posteriorment, per la postpandèmia, s'ha acompanyat d'una profusió de projeccions sobre el canvi social que comportaria, incloent-hi, entre altres aspectes, la forma d'ocupar el territori i la vida a les grans ciutats. Especialment el 2020, alguns d'aquests diagnòstics van retratar una vasta mudança derivada de la sortida de les grans ciutats, considerades escenaris del contagi, en direcció a nuclis de dimensions més petites, en els quals el manteniment de l'anomenada distància social resultaria més fàcil de satisfer. Aquesta

a. Departamento de Sociología Aplicada. Universidad Complutense de Madrid (UCM).

b. Departament de Sociologia. Universitat de Barcelona (UB).

previsió descentralitzadora es va acompanyar d'altres, de referents a la reducció de la demanda als centres urbans o a la modificació de les preferències de localització i de tipologia d'habitatge, en benefici de les modalitats més disperses i menys denses.

També es va fer la hipòtesi que es produiria una reducció dràstica de la turistificació i la gentrificació, o, en general, de les expulsions degudes a processos urbans com els esmentats, de tanta intensitat els anys previs a la pandèmia, especialment a les zones centrals de la ciutat. Va ser comú, així mateix, al·ludir a la transformació que es produiria en la demanda de dotació i serveis dels habitatges, així com respecte dels espais annexos. Ara prevaldria l'interès per unes dimensions més grans dels habitatges esmentats; la possibilitat de dur-hi a terme l'activitat laboral remunerada; l'existència o proximitat d'espais exteriors o de zones verdes, o bé la disponibilitat d'il·luminació i ventilació naturals. Algunes d'aquestes descripcions celebraven la irrupció d'aquestes transformacions, concebudes com a irremeiables, mentre que d'altres s'acompanyaven d'un to més escèptic, o del temor per la incertesa davant un futur difícil d'anticipar (López-Villanueva, 2021).

Mentrestant, altres anàlisis van centrar ja llavors l'atenció en altres aspectes, com ara l'impacte de la desigualtat i la segregació espacial en l'expansió de la infecció per coronavirus (Franco, 2020), com hauria succeït en etapes històriques anteriors, a causa de pandèmies prèvies (Barañano i Ariza, 2021). O bé van posar l'accent en el protagonisme de l'acció col·lectiva i de les organitzacions de tipus comunitari, amb diferents nivells

d'institucionalització, desplegadas en àmbits locals com els barris, i van analitzar la seva contribució en el context dels dos primers anys d'aquesta dècada.

Passat aquell primer període, a cavall encara de les successives onades de pandèmia que es resisteixen a abandonar-nos, i iniciada ja l'etapa de postpandèmia, algunes dels primers pronòstics esmentats semblen haver perdut força. Aquest és el cas, sobretot, de les referents a la previsió d'un *turning point* en la deslocalització d'una part important de la població urbana, com a conseqüència de l'abandonament de les grans concentracions urbanes (González Leonardo *et al.*, 2022a; 2022b). La pèrdua de protagonisme d'aquest supòsit ha tingut lloc, en bona mesura, amb la constatació que el teletreball, si bé s'ha estès tal com també ha succeït amb el repoblament dels nuclis dispersos, no s'ha acompanyat del gir radical en l'organització de la feina que algunes lectures van arribar a pronosticar. La confirmació, a més, de la seva distribució desigual entre els diversos sectors de renda, i en l'espai de la ciutat, ha apuntalat el qüestionament d'aquesta tesi (Barañano i Ariza, 2021), en resultar molt menor en el cas dels barris populars. En aquests es concentren treballadors manuals entre els quals el recurs a aquesta modalitat laboral és notablement més reduït. Altres tendències, com les relatives a la desigualtat social i espacial de l'impacte de la pandèmia (Franco, 2020), o a la centralitat de l'acció col·lectiva en l'afrontament de les seves conseqüències, estan sent objecte d'estudi a fi de comprendre-les en la seva complexitat.

Aquest article centra l'atenció en dos aspectes que, al nostre entendre, han estat menys considerats. En primer

lloc, la importància dels arrelaments en aquest context de pandèmia i de postpandèmia, com a manifestació d'una vida social àmpliament territorialitzada molt present a les ciutats del sud europeu i, de manera més àmplia, del context iberoamericà. En segon lloc, la vinculació d'aquesta vida “ancorada”, en més gran mesura del que s'ha reconegut, al protagonisme de les pràctiques i iniciatives col·lectives o comunitàries d'àmbit local. Això pot haver resultat doblement rellevant en la situació de pandèmia com, en general, succeeix en els contextos de crisi (Bosi i Zamponi, 2019). L'última crisi viscuda arran de l'impacte del coronavirus probablement s'ha acompanyat, a més, d'un notable aprofundiment en el mestissatge d'aquestes activitats amb les que s'han fet gràcies als mitjans digitals; amb això s'han reconfigurat —més que no pas eliminat— els espais de proximitat i la seva rellevància social.

La tesi sostinguda en relació amb l'arrelament esmentat, que inclou tant permanències de llarga durada al mateix habitatge o lloc, com mobilitats de curta distància desplegadas en espais pròxims, és que no només constitueix un tret característic de molts dels conglomerats urbans del sud d'Europa i del món iberoamericà (Palomares-Linares, Duque y Susino, 2019; Barañano y Santiago, 2021; Barañano *et al.*, 2021; Domínguez, Leal i Barañano, 2021), sinó que, en alguns aspectes, s'ha vist reforçat fins i tot per l'impacte de la pandèmia i de la postpandèmia. Així ha succeït, per exemple, amb el desplegament de la vida al barri. A més, l'evidència empírica disponible sembla apuntar que la principal amenaça per a aquests poderosos ancoratges als espais locals de llarga història prèvia continua provenint,

sobretot, dels processos d'expulsió de la ciutat (Sassen, 2013) més que de la pandèmia. Alguns d'aquells, com els relatius a la gentrificació o la financerització de l'habitatge, intensificats durant la gran crisi que va tancar la primera dècada d'aquest segle, semblen haver-se reactivat de nou en aquesta etapa de postpandèmia.

En segon lloc, gràcies a les investigacions fetes o en curs, hem confirmat que algunes de les iniciatives socials, formals i informals, desplegadas en l'àmbit local, orientades a promoure les xarxes de suport mutu, van emergir o es van veure enfortides en el context de la pandèmia. És cert que, alhora, es constata la vivència de situacions d'aïllament o de dificultat per mantenir el contacte social, una cosa que ha afectat fins i tot la salut mental de diferents grups etaris. Es tracta, en definitiva, d'un aspecte que presenta una gran complexitat, que continua envoltat d'ambivalències i fins i tot paradoxes, i que, en conseqüència, no es pot comprendre de manera única o unívoca a causa de la diversitat de situacions presentades. Però no per això es pot relegar l'emergència d'iniciatives d'acció col·lectiva o comunitària orientades a proporcionar ajuda o a la reconfiguració de vincles socials previs entre llars o als espais pròxims, incloent-hi les seves versions digitals (López Villanueva, Crespi, Barañano, Domínguez, 2021). En la mateixa direcció, es destaca que les pràctiques i iniciatives esmentades no es despleguen de manera aïllada, ni constitueixen compartiments estancs, sinó, que, al contrari, s'integren en un entramat de suports vitals o socioexistencials (Castel, 2010; Castel i Haroche, 2001; Barañano, 2021; Barañano i Santiago, 2021; Barañano *et al.*, 2021; Santiago, ed., 2021), del qual formen part essencial tant

les provisions públiques, com, ja de manera més restringida i selectiva, les mercantilitzades.

A més, encara que ens centrem aquí en la seva dimensió local, en la seva formació intervenen, de manera decisiva, processos gestats en altres esferes espacials, molt singularment de l'àmbit autonòmic o nacional-estatal, i també transnacional o global. Així, la mediació pública de l'àmbit autonòmic, local o estatal, lluny de configurar-se al marge de les pràctiques desplegades en l'àmbit local, té un paper molt important en les seves condicions de possibilitat o continuïtat. En la mateixa direcció, es pot recordar el ràpid procés de transmissió de la pandèmia en l'espai global i també de les mesures per afrontar-la. La intervenció “per dalt” de les institucions transnacionals europees, impulsant tota una bateria d'accions respecte d'això, com els desenvolupaments “per baix” d'una multitud d'agents i col·lectius d'abast transnacional (persones migrants, organitzacions no governamentals, etcètera) que despleguen la seva manera de viure i actuar en espais locals concrets, són altres exemples de la dimensió multiescalar d'aquests processos. Clarament, més que d'accions col·lectives locals, hauríem de parlar, llavors, d'iniciatives col·lectives o comunitàries “glocals” o multiescala, si bé, com es reitera, el que ens interessa en aquest treball és com la seva configuració multiescalar es combina amb els ancoratges en territoris urbans concrets.

L'article acaba esbossant algunes consideracions sobre la dimensió sociopolítica dels processos dibuixats en la direcció del que es podria denominar el dret al territori, entès com a part rellevant del dret a la ciutat,

especialment en contextos com els estudiats, això és, espais urbans vulnerables de grans ciutats iberoamericanes. La proposta del recurs a aquesta noció es basa precisament en la importància en aquests entorns dels dos aspectes prèviament estudiats, a saber: el desplegament de la vida social en un context d'arrelaments i espais de proximitat i la dimensió local d'una part destacable de les xarxes de suport mutu. Ambdós processos socials es poden comprendre com a part del que estudiosos dels moviments socials han conceptualitzat com un tret característic de la mobilització social quotidiana “per baix” a l'Europa del sud, això és, la importància d'aquesta “acció col·lectiva directa” en la “resistència” davant les crisis viscudes en aquests contextos (Bosi i Zamponi, 2019). Afegim a això, aquí, la seva dimensió local i la seva vinculació amb la permanència al territori. Des de temps enrere es va assenyalar, així mateix, la importància dels llocs i els espais locals en la configuració d'identitats de resistència davant l'espai dels fluxos hegemònics (Castells, 1997). D'aquí la hipòtesi que s'avança, que cal ser considerada en altres treballs, relativa al doble impacte negatiu que es derivaria de les expulsions forçoses o forçades (Abaunza, 2019; Sassen, 2013) en aquests entorns.

Aquest article es basa en dues investigacions: GENREDAB, iniciada el 2019 i acabada el desembre del 2021, centrada en una anàlisi comparada internacional de les ciutats de Madrid, Barcelona, São Paulo, Ciutat de Mèxic i Buenos Aires, i COMURES, iniciada el 2020 i que conclou l'abril del 2023. El context de pandèmia i de postpandèmia, si bé no estava inclòs de manera decisiva en cap d'elles, va irrompre amb força en totes dues i en va reorientar tant els objectius

com el mateix disseny de la investigació. El que s'exposa a continuació s'inspira en algunes de les seves troballes, sobretot, pel que fa al cas de Barcelona, i s'il·lustra amb alguna evidència procedent de les investigacions esmentades.

2. Arrelaments, mobilitats i replegament al barri en la pandèmia i en la postpandèmia

Una primera previsió sobre l'impacte de la pandèmia a les grans ciutats es va centrar en l'abandonament d'aquestes per part d'un sector creixent de població en direcció a nuclis de petites dimensions. Es va suposar, llavors, que l'emergència sanitària implicaria un pas més en el procés de desconcentració, d'urbanització dispersa i de repoblament de nuclis rurals, per la perillositat més gran dels conglomerats urbans. En alguns casos, es plantejava aquesta situació com a conjuntural. En d'altres, es va arribar a presentar com una mena de punt de no retorn en la desurbanització, així com en l'enfortiment del repoblament d'espais llunyans, aliens, fins i tot, a les grans regions metropolitanas. El salt a la digitalització de la vida i de la feina que es va viure en els moments àlgids del confinament va alimentar aquest canvi dràstic en el model d'urbanització.

Dos anys després, es pot descartar que s'hagi produït el tipus de mudança brusca hipotetitzada associada a l'impacte de la pandèmia, encara que en el cas de Barcelona aquí considerat, sí que s'ha registrat un lleu augment de les sortides cap a altres municipis de Catalunya. Durant l'any 2020, van abandonar aquesta ciutat 45.339 persones (1.866 més que el 2019), la qual cosa va suposar un saldo negatiu de 19.536 individus,

segons dades de l'Estadística de Variacions Residencials (EVR). Les xifres d'emigració i saldo migratori amb la resta de Catalunya del 2020 no arriben a superar la mitjana registrada durant el període precrisi (que s'havia caracteritzat per una important activitat suburbanitzadora). El saldo migratori del 2020 es deu a una disminució notable de les entrades i a un increment progressiu de les sortides, que es va començar a registrar a partir del 2017 (taula 1).

Taula 1. Mitjana anual de migracions internes de Barcelona amb la resta de Catalunya, 2000-2007, 2008-2014, 2015-2019 i 2020

	Immigració	Emigracions	Saldo
2000-2007	24.987	47.381	-22.394
2008-2014	35.096	40.806	-5.710
2015-2019	29.890	38.842	-8.952
2020	25.803	45.339	-19.536

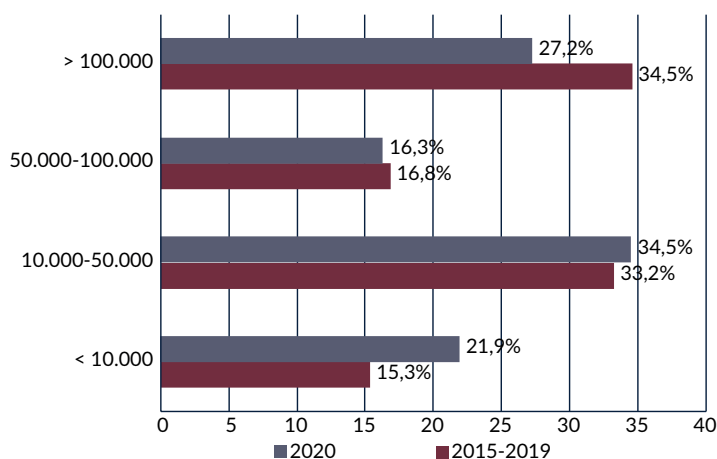
Font: IDESCAT, a partir de l'Estadística de variacions residencials. IDESCAT, segons dades de l'Institut Nacional d'Estadística (INE).

El 2020, els municipis petits cobraven atractiu de nou (gràfic 1). El 21,93% de les emigracions de Barcelona cap a Catalunya van tenir com a destí municipis menors de 10.000 habitants. L'atracció rural s'haurà de contrastar en els pròxims anys per valorar si es tracta d'un fet conjuntural o d'un canvi de tendència. En qualsevol cas, aquest darrer percentatge pot ser interpretat com una recuperació dels valors previs a la crisi. Tal com apunten alguns treballs (Bayona-i-Carrasco, 2022; González Leonardo *et al.*, 2022a), en aquest nou ressorgiment dels municipis dispersos és important tenir en compte també les pautes de mobilitat cap a les segones residències.

Taula 2. Compravenda d'habitatges registrats i preu €/m² construït a Barcelona, 2015-2019, 2020 i 2021

	Compravendes			Preu €/m ²			
	Total	Habitatge nou lliure	Habitatge nou protegit	Habitatge utilitzat	Total	Habitatge nou	Habitatge utilitzat
2015-2019	13.874	1.082	62	12.730	3.615	4.045	3.564
2020	9.861	857	21	8.983	4.170	4.953	4.067
2021	13.803	1.261	58	12.484	4.120	4.369	4.084

Font: Col·legi de Registradors de la Propietat, Béns Mobles i Mercantils d'Espanya. Departament d'Estadística i Difusió de Dades. Ajuntament de Barcelona.

Gràfic 1. Lloc de destinació segons mida del municipi de l'emigració interna de Barcelona amb la resta de Catalunya, 2015-2019 i 2020

Font: elaboració pròpia a partir de l'Estadística de variacions residencials. INE.

L'orientació de les notícies a la premsa d'aquesta situació s'ha girat també en aquesta direcció. Si bé en els mesos inicials de la pandèmia s'al·ludia amb freqüència al descens en la demanda d'habitatge a les grans ciutats, aquest assumpte ha rebut una atenció menor posteriorment. En comptes d'això, ara es reiteren, sobretot, les referències contràries, això és, l'augment de la demanda esmentada,

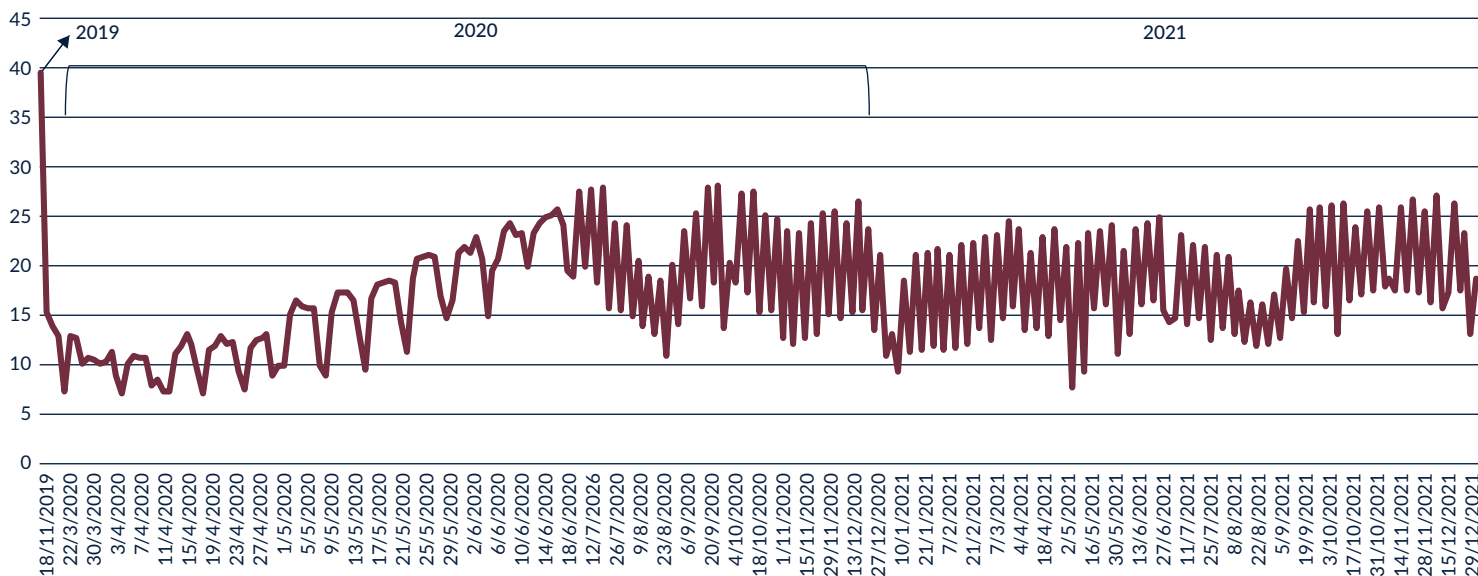
així com una nova onada d'ascens dels preus, que ha arribat a situar-los, en alguns casos, propers als de l'etapa de pre-pandèmia¹ (taula 2).

El moviment de sortida de les grans ciutats té relació, entre altres factors, amb la disponibilitat d'habitatge i el preu d'aquest. Es pot identificar una coincidència entre la localització d'habitatge nou i les pautes territorials de les migracions intermunicipals, que a la regió metropolitana de Barcelona se situa en l'àmbit de Rondas², capitals comarcals i àrees costaneres (Ruiz, Marco i Velasco, 2022).

Si bé es constata una desigualtat en les condicions socioeconòmiques de la població que resideix a la primera corona metropolitana de Barcelona (en relació amb la ciutat central), aquesta situació té més a veure amb la

1. Vegeu, entre altres: <https://www.europapress.es/economia/noticia-demanda-vivienda-vuelve-centrarse-ciudades-pisoscom-20220210105204.html>.

2. L'àmbit de Rondas agrupa dotze municipis. És l'espai delimitat per les rondes més pròxim a la ciutat central (el Prat de Llobregat, l'Hospitalet de Llobregat, Cornellà de Llobregat, Sant Joan Despí, Esplugues de Llobregat, Sant Just Desvern, Sant Feliu de Llobregat, Santa Coloma de Gramenet, Badalona, Sant Adrià de Besòs, Tiana i Montgat).

Gràfic 2. Evolució del percentatge de persones que surten del seu barri quotidianament. Barcelona, 2019-2021

Font: estudis de mobilitat de la població a partir de la telefonia mòbil 2020-2021. INE.

composició social en termes de classe d'ambdós territoris que amb una suburbanització de la pobresa (Porcel, Navarro-Varas, Antón i Cruz, 2018). Tanmateix, les dinàmiques del mercat immobiliari, altament mercantilitzades i tensades per la competència entre la demanda d'habitatge d'ús residencial i com a bé d'inversió, generen una alça de preus significativa que eixampla la bretxa entre la ciutat de Barcelona i la seva regió metropolitana. Després de l'aturada durant la pandèmia, processos com la turisticació tornen a recuperar els nivells anteriors.

Un segon aspecte important que contravé al supòsit de la sortida de les grans ciutats en la postpandèmia en relació

amb les mobilitats quotidianes és el referent a la trajectòria d'aquestes últimes en el context esmentat. Ja vam tenir ocasió de constatar la tendència al replegament de vida social en l'espai del barri en el cas de Madrid (Barañano i Ariza, 2021). Doncs bé, les dades per a Barcelona apunten en la mateixa direcció. Si bé en aquesta ciutat passat el confinament es recupera lleument el percentatge de persones que surten del seu barri quotidianament, aquest dona una xifra molt inferior a la del 2019, tal com es mostra al gràfic 2. És a dir, després de la pandèmia, augmenta considerablement el nombre de persones que es queden al seu barri. Això posa de manifest la fortalesa dels espais de relativa proximitat en aquestes grans ciutats com Madrid o Barcelona, la qual cosa, segons el nostre parer, constitueix

un tret significatiu del règim espacial (McDowell, 2000) que hi impera.

3. Acció col·lectiva, iniciatives comunitàries, benestar local i cures en la pandèmia i la postpandèmia

Des de l'inici de la pandèmia, també van proliferar els pronòstics sobre el seu impacte en la mudança dels vincles socials en múltiples direccions. Alguns, de caire més distòpic, van insistir en la preocupació pel seu inevitable socavament. D'altres es van interessar per avançar quines serien les seves noves modalitats, sobretot, pel que fa a la hibridació de les seves versions presencials i a distància. Gairebé tots van manifestar la seva preocupació per la situació de les llars unipersonals, especialment de les compostes per persones grans. I una bona part d'aquestes previsions van al·ludir, així mateix, a la profunditat del canvi sense tornada enrere.

En vista del temps transcorregut, i també de les aportacions de les investigacions que s'han ocupat del tema, com les abans esmentades (COMURES i GENREDAB), es pot posar èmfasi en un altre aspecte que, segons el nostre parer, també té una gran importància per analitzar l'impacte de la pandèmia en l'esdevenidor de les grans ciutats iberoamericanes. Es tracta del protagonisme dels llaços socials entre els convivents i entre les llars vinculades per relacions d'intercanvi i ajuda mútua. També del paper de les pràctiques col·lectives o comunitàries d'àmbit local, en l'afrontament de les conseqüències de la situació de pandèmia i, en l'actualitat, de postpandèmia, especialment amb el que es refereix al benestar i les cures. S'ha produït un debilitament d'aquests llaços i pràctiques? Es pot afirmar,

al contrari, que l'impacte de les situacions viscudes ha estat complex, incloent-hi, així mateix, tant una reformulació de les seves modalitats com una configuració de noves iniciatives?

Una resposta definitiva a aquesta qüestió requeriria, segurament, disposar de més investigació aplicada respecte d'això, una cosa que és necessària per comprendre, en tota la seva complexitat, els processos en curs, així com distingir els diferents impactes segons els diversos contextos socials i urbans. Ara bé, es pot il·lustrar les tesis exposades recorrent a alguns dels resultats assolits. Més concretament, el que segueix es basa en l'anàlisi de la situació a dos barris de Barcelona, un d'ells localitzat al centre, Sant Antoni (districte II), i un altre, Montbau (districte VII), a la perifèria, considerats en la investigació GENREDAB³ (López Villanueva i Crespi, 2021; López Villanueva, Crespi, Barañano i Domínguez 2021).

L'anàlisi dels discursos de les persones entrevistades en ambdós barris posa de manifest, en primer lloc, l'amplitud de l'impacte de la pandèmia en el conjunt de la població. Això es pot haver combinat amb una afectació diversa segons les diferents edats, el gènere, les modalitats de llar o les càrregues familiars, entre altres aspectes. La

3. La investigació esmentada pretenia, precisament, entre altres aspectes, aproximar-se a les preguntes formulades, basant-se en una anàlisi tant quantitativa com qualitativa. Aquesta va incloure la realització d'entrevistes en profunditat semiestructurades a sengles barris de Barcelona, Buenos Aires, Madrid, Ciutat de Mèxic i São Paulo. En el cas de Barcelona, es van fer entrevistes a perfils de persones grans i de mitjana edat, de diferent gènere, amb càrregues familiars i sense elles, i també nascudes a l'estranger, segons les característiques de la població del barri.

preocupació acompanya moltes de les descripcions d'aquesta situació, com també el temor per la incertesa creada. D'altra banda, tanmateix, algunes de les referències relativitzen les conseqüències negatives, o fins i tot esmenten alguns aspectes positius inesperats. Així succeeix, per exemple, amb la percepció de la solitud de les persones grans, envoltada de més aspectes negatius en les expressions de tercers que en les del mateix col·lectiu implicat, almenys de les persones que continuen vivint a casa seva. I és que algunes d'elles declaren que s'hi han habituat i també a la dificultat que representa sense que s'hagi produït una modificació substantiva. Això no equival, és clar, a minimitzar-ne la importància pel que fa a qüestionar la seva relació de causalitat amb la crisi sanitària originada per la covid-19. També succeeix, en part, amb el teletreball o el seguiment de l'activitat educativa a distància. I és que l'exposició de moltes de les seves conseqüències negatives, per exemple, en relació amb l'augment de la desigualtat social, s'acompanya amb freqüència del reconeixement de la seva necessitat i utilitat en aquell moment tan excepcional.

El que resulta tremendament interessant, en tots els casos, és la repetida al·lusió, en primer lloc, a com els llaços socials més estrets (familiars, veïnals i comunitaris) es perceben com a essencials per suportar el confinament i la crisi postpandèmia, específicament en relació amb la provisió de benestar i cures. I això tant pel que fa als desplecats dins les llars com als existents entre diferents llars i en l'àmbit comunitari. Respecte als primers s'al·ludeix, per exemple, al reforçament de l'ajuda prestada als menors per seguir l'educació a distància. Tot seguit, es presenta com una càrrega

addicional important. Tenint en compte la seva rellevància, no obstant això, va ser assumida per les famílies que, per la seva formació o disponibilitat de temps, van estar en condicions d'oferir-la:

Home! els que tenien... els que són famílies estructurades amb un nivell mig-mig, no? Hauran seguit perquè els pares hauran estat a sobre i hauran tingut mitjans. El problema està en les famílies monoparentals. Depèn de quines. I amb problemes econòmics que no hi ha ni les "tauletes", ni els mòbils, ni sistemes i els pares tampoc tenen els coneixements determinats. La pandèmia afecta com afecta la feina, com afecta les diferents capes socials i, en aquest cas, això és molt més greu i el que pot passar és que els nens, que no tenen cap culpa de qui són els seus pares, en funció d'on han nascut els pot haver creat una... Jo crec que això marca! (SA004)

La rellevància de l'àmbit de la llar en la pandèmia s'arriba a traduir fins i tot en l'activació de processos de reagrupament familiar, no exempta de múltiples tensions, a fi de minimitzar les conseqüències de l'aïllament:

La meva filla em venia a veure, anàvem a la plaça juntes. Però quan vaig veure que a casa meva no podia... em portava el dinar fet i el sopar, me'l preparava. [...]. Hi va haver un dia que vaig agafar una mica d'*allòs que set torça una mica la boca, com se diu?* [...] i tot això dels medicaments i de les coses que em posen [...] i em van portar aquí. I estic molt bé, molt cuidada. (SA009)

Llavors ha sigut dur... ha sigut dur també ella treballa a casa llavors bé, aquesta convivència forçosa no entre cometes, s'ha fet *ahi*... Passant moments més *durillos* no? Més de convivència i que molt bé... però com que amb aquesta situació forçosa no pots sortir [...]. (M003)

En altres casos, s'exposa com s'haurie procurat mantenir les relacions entre persones de cases diferents, recreant-les a distància, sobretot a través del telèfon o de mitjans digitals, i acompanyant-les, en la mesura possible, d'intercanvis físics en la proximitat. S'inclouen aquí des de les trucades i les connexions a distància diàries o setmanals fins al fet d'anar a comprar per a algun familiar o persona coneguda. Tots aquests exemples apunten la rellevància atribuïda a aquesta activitat de supervisió contínua o regular dirigida, sobretot, a cuidar a les persones que podrien estar més necessitades d'aquesta ajuda:

Yo he ayudado especialmente, pues, a una hermana mía que tengo soltera de 24 años. Estoy pendiente de ella de si come si no come... ¿porque vive aquí ella? Sí. (M004)

Més enllà de l'ajuda dins de casa, o entre cases, es repeteix la menció a l'important paper exercit per les xarxes de relació de caràcter comunitari desplegades al barri o en els espais locals. I això tant pel que fa a les de caràcter formal com informal, constituïdes en associacions o iniciatives de diferents tipus o mancades d'aquesta organització:

[...] pero aquí tanto la asociación como los vecinos se ofrecieron todos, pero no la necesité... daban las comidas gratis en casa a las personas que estaban

viviendo solas, pero yo pensé que me podía guisar y comprar la comida. No lo hice porque me encontraba bien. Después tengo una vecina de enfrente que se llama [Júlia] me decía “mira que he fet arròs amb verduretes”, y de vez en cuando me daba un plato. (M010)

En qualsevol cas, als dos barris de Barcelona considerats s'al·ludeix a la intensificació de l'ajuda veïnal protagonitzada per diferents xarxes comunitàries formals.

És ben veritat que hi havia una colla de gent jove que es va muntar i que es va posar un telèfon a l'abast de les persones que ho necessitessin. I això va ser un gran encert perquè llavors ens trucaven i necessito això. Doncs vinga es deixava, trucaves, es deixava a baix a l'ascensor o pujava dalt, ho deixava a la porta i marxava. Vull dir amb aquest aspecte, doncs, sí, sí s'ha pogut ajudar, s'ha fet, i telefònicament també. Mitjançant un programa que ha creat l'Ajuntament de Barcelona que es diu Radar. (M009)

El paper assignat a aquestes xarxes d'ajuda concorda amb l'alta valoració del teixit associatiu veïnal existent en aquests barris, per la seva forta implicació per sostenir el benestar del veïnat, ja sigui mitjançant la solidaritat o les lluites veïnals de molts anys.

En aquesta direcció, es valora també molt positivament l'arrelament i la vida al barri, que, en bona mesura, van facilitar el manteniment d'aquestes xarxes d'ajuda mútua i de benestar. Resulta també rellevant, al nostre parer, que quan s'aborden les amenaces a què s'enfronten aquests arrelaments locals i els entramats de relació i ajuda, no

s'esmenta tant la pandèmia com les possibles expulsions derivades de l'ascens dels preus del mercat immobiliari, cosa que, per cert, resulta més pronunciada en el cas de Sant Antoni, en el qual la gentrificació ha tingut una presència més gran:

La gent que estem, és perquè hi vivim bé i perquè som propietaris del pis. Si no fóssim propietaris estaríem... Bueno, no al cent per cent, evidentment, però tindriem la por aquí, perquè clar, tinc amics que pagaven 600 euros i els han apujat a 1.200. Adéu, se n'han anat. [...]. Això gent jove, i els vells, ja, pobrets. No vull ni imaginar-m'ho. (SA006)

4. Algunes consideracions finals: la importància dels arrelaments i dels "arranjaments" formals i informals en el context de la pandèmia i la postpandèmia.

Fonamentació d'un dret al territori?

La pandèmia viscuda i l'actual situació de postpandèmia no només han alimentat l'interrogant pels canvis que han de venir, sinó també el temor i la incertesa davant el possible final del món que havíem conegut fins ara (Wallerstein, 2002). No cal dir que l'esclat del recent conflicte bèl·lic, que ha implicat, en aquest cas, una potència nuclearitzada, ha reforçat ambdues qüestions. A tot això se sumen altres notícies inquietants referents a les conseqüències a les cadenes de subministrament o a l'escassetat de productes o de fonts energètiques bàsiques o, en fi, relacionades amb altres problemes de més llarg recorregut, com els vinculats al canvi climàtic.

A la preocupació pels greus problemes macroestructurals s'ha afegit, des de la pandèmia, la referent a

l'empitjorament de les condicions de vida en el context de la covid-19, especialment pel que fa als grups i les persones més vulnerables. Assumptes com l'anomenada "epidèmia de solitud" (Illouz, 2019) i les seves conseqüències en la salut mental han estat també objecte d'una consideració especial. En una direcció semblant, han abundat les valoracions dispars sobre la creixent digitalització, no només de la feina, sinó també de la vida, incloent-hi el conjunt de les relacions socials, també de l'esfera íntima.

La vida a les ciutats, així com el model d'urbanització i la relació amb el territori o la casa, són temes que han passat a estar a l'ull de l'huracà dels debats sobre els canvis en curs. Han abundat, en aquest terreny, les prediccions que han insistit en la mudança profunda en les preferències d'habitatge, les formes d'ocupar el territori o la permanència en la mateixa llar, en contrast amb el que havia prevalgut anteriorment. I no ha estat infreqüent que aquesta gran transformació s'hagi interpretat en clau d'una fugida imparable de les grans ciutats en direcció a nuclis més dispersos, fins i tot rurals, per garantir una vida més saludable i propera a la natura.

Sense negar aquests desplaçaments, en aquest article hem optat per posar l'accent en altres aspectes dels complexos processos en curs que, per contra, ens permeten visibilitzar, en primer lloc, el manteniment dels arrelaments a les llars i els espais de proximitat. Una cosa semblant passa, en segon lloc, amb el paper important dels vincles socials desplegats tant dins les cases com a les xarxes que vinculen unes llars i altres o als espais veïnals locals (Blokland, 2018; 2017; 2003; Blokland i Savage, eds., 2008; Gastrignanò i Manella, 2011) i

el seu important paper en la provisió de “benestar local” (Allen *et al.*, 2004) o de cures.

Tocant als primers, es pot assenyalar que passats més de dos anys des de l'inici del dur període de confinament, les dades apunten a processos de sortida de les grans ciutats que ja existien prèviament, però en molt menor mesura del que es va hipotetitzar, molt lluny del gir previst. A més, les dades de les mobilitats quotidianes de la ciutat de Barcelona mostren, fins i tot, un replegament en l'àmbit del barri, com ja s'havia observat a Madrid (Baraňano i Ariza, 2021).

L'evidència qualitativa acumulada ens ha permès posar de manifest, així mateix, que juntament amb les emergències vinculades a l'aïllament o la solitud proliferen les referències a l'ajuda prestada o rebuda en els tres àmbits assenyalats. Això s'ha portat endavant recurrent, quan ha estat necessari, a la hibridació de les relacions cara a cara amb altres connexions a distància, fins i tot dins la mateixa llar. S'ha combinat, en altres casos, el suport de les persones familiars o conegudes amb el que han facilitat altres xarxes o organitzacions externes, o bé l'ajuda informal i formal, la de caràcter públic i la procedent d'iniciatives comunitàries. I és interessant la repetida al·lusió a la dimensió local d'aquestes xarxes, especialment en el cas dels barris vulnerables, i a la importància dels espais de proximitat a la sol·licitud o prestació d'algun tipus d'ajuda.

Més enllà de la dimensió conjuntural d'aquestes anàlisis, referents a una pandèmia que ha suposat una disrupció de bona part de la vida social, en aquest article hem volgut

posar de manifest la necessitat de tenir en compte el context general, especialment, el règim espacial, de benestar i de gènere imperants, per comprendre adequadament els processos a estudiar. Com hem assenyalat en altres treballs (Baraňano, 2021; Baraňano i Ariza, 2021; Baraňano *et al.*, 2021; Domínguez, Leal i Baraňano, 2021), entenem que la relativa permanència, tant en llocs concrets com a les llars, combinada amb mobilitats residencials en què prevalen les de curt recorregut o amb mobilitats quotidianes desplegades sobretot als espais de proximitat com els barris (Bericat, 1994), constitueixen alguns dels principals trets del règim espacial esmentat, almenys referent a les zones vulnerables de les grans ciutats. Sens dubte, el predomini de la propietat de l'habitatge, malgrat l'ascens recent del lloguer, coadjuva en aquesta direcció, igual com succeeix amb el règim de benestar o de cures (Allen *et al.*, 2004; Arbaci, 2019; Domínguez, Leal i Baraňano, 2021) i la profunda dimensió de gènere de tot això. Destaca, en aquest cas, el protagonisme dels vincles familiars i socials, la limitada intervenció del públic, encara que hagi augmentat en les últimes dècades, i el caràcter notablement selectiu de l'accés al mercat o les grans desigualtats de gènere en aquest terreny (Vega, Martínez Buján i Paredes, eds., 2018; Martínez Buján, 2014).

Segurament, caldria sumar als aspectes anteriors moltes altres consideracions econòmiques, polítiques, culturals, socials i fins i tot emocionals, que sobrepassen de molt el que es pot tractar aquí. En qualsevol cas, tot això apunta a la necessitat de tenir en compte l'existència del que hem caracteritzat com un règim espacial, seguint la proposta d'algunes autores (McDowell, 2000), i d'acord amb el

caràcter predominant de les tendències esmentades, almenys en l'actualitat.

A fi d'obrir una pregunta que guiï la nostra investigació en un futur immediat, més que com a resposta per donar en aquestes pàgines, no volem deixar d'al·ludir a una idea que sintetitzem amb la noció de “dret a l'espai” (Mela, Belloni i Davico, 2006: 170) o al territori, com a part del dret a la ciutat. En positiu, per dir-ho així, volem al·ludir amb aquesta, precisament, a aquesta rellevància de l'adscripció territorial en el règim espacial i el mode de vida imperant en ciutats com Madrid o Barcelona i, en el seu conjunt, en les de l'Europa del sud i les iberoamericanes, especialment en les seves àrees amb vulnerabilitat, com hem estudiat en les investigacions esmentades. Creiem que aquest tret no sol ser prou considerat, per la qual cosa, mitjançant la nostra investigació, hem volgut visibilitzar-lo i analitzar-lo. En segon lloc, ens sembla que aquesta característica s'ha de tenir en compte en relació amb els processos d'expulsió de les ciutats. Aquests poden estar incidint no només en un aprofundiment de la segregació espacial o de la desigualtat a la ciutat, sinó també en una erosió de moltes de les xarxes de relació, ajuda i intercanvi. Aquest seria el cas d'algunes de les organitzacions comunitàries més citades per les persones veïnes dels barris entrevistats que operen en espais de relativa proximitat. La seva pròpia configuració i manteniment semblen beneficiar-se, en bona mesura, de la proximitat esmentada relativa a l'àmbit de les llars, entre llars i als espais locals.

La reproducció social i les cures, aspectes fonamentals de la vida social (Barañano, 2016), podrien veure's fortament afectades per processos com la gentrificació o la

turistificació desbocades o altres processos d'expulsió d'efecte similar (Luke i Kaika, 2019; Katz, 2001), almenys mentre la cobertura pública en aquests àmbits no pugui aconseguir fer el salt necessari, especialment pel que fa a les cures i a l'accés a l'habitatge. Tot això, a més, té, de segur, una dimensió de gènere important, ja que dificultar les tasques en aquest terreny és obstaculitzar, actualment, la vida de moltes dones que encara continuen sent les principals responsables d'aquestes (Martínez Buján, 2014; Vega, Martínez Buján i Paredes, eds., 2018). Tenen també una important dimensió sociocultural, ja que, en bona mesura, els arrelaments i moltes d'aquestes xarxes de relació no només ajuden a suportar les emergències socials, sinó que, a més, constitueixen suports socioexistencials importants (Barañano i Santiago, 2021; Santiago, ed., 2021; Revila *et al.*, 2018; Serrà *et al.*, 2019).

Finalment, amb prou feines sembla necessari ressenyar la rellevant dimensió política dels processos considerats, com de la mateixa noció del dret al territori o a una vida amb arrelaments i pertinences, sobretot, davant les mobilitats forçades o forçoses, dimensió que es basa, a més, en el reconeixement que l'“acció social directa” (Bosi i Zamponi, 2019) per baix i local constitueix una forma fonamental de mobilització social a grans ciutats com Madrid i Barcelona o altres de l'entorn iberoamericà. En aquestes, la resistència a les successives onades de crisi s'ha alimentat, precisament, d'aquest entramat complex d'iniciatives i organitzacions formals i informals de diferents nivells d'institucionalització que es despleguen tant en l'àmbit de les llars com fora d'aquestes, en col·laboració amb altres intervencions externes, sobretot, públiques, i en espais de relativa proximitat.

Tot això sembla indicar la direcció de protegir aquest dret al territori com a orientació de les polítiques públiques, en el sentit de facilitar, quan és volguda, la permanència residencial i territorial en espais prou pròxims a aquells en els quals es mantenen les xarxes d'ajuda i intercanvi. Amb això es tractaria de no interrompre la facilitació de la provisió de benestar o de cures i de garantir la capacitat d'enfrontar-se a les emergències socials quotidianes.

Bibliografia

- ABAUNZA, C. (2019). "Migración dominicana de retorno. Hacia una tipología del retorno transnacional". Tesis doctoral con mención internacional. Madrid: Universidad Complutense de Madrid. Data de defensa: 29/11/2019.
- ALLEN, J.; BARLOW, J.; LEAL, J.; MALOUTAS, T.; PADOVANI, L. (2004). *Housing and welfare in Southern Europe*. Oxford: Blackwell.
- ARBACI, S. (2019). *Paradoxes of segregation: Housing systems, welfare regimes and ethnic residential change in Southern European cities*. Nueva Jersey (EE. UU.): John Wiley & Sons.
- BARAÑANO, M. (2021). "Los hogares como espacios de arraigo y sus transformaciones en el contexto global", *Encrucijadas. Revista Crítica de Ciencias Sociales*, 21 (1), 1-29.
- BARAÑANO, M.; ARIZA, J. (2021). "Complejidades e incertidumbres en torno al impacto de la COVID-19 en las grandes ciudades. Entre los arraigos y las movilidades", a: O. Salido y M. Massó (eds.). *Sociología en tiempos de pandemia*. Madrid: FES, 91-102.
- BARAÑANO, M.; DOMÍNGUEZ, M.; SORANDO, D.; UCEDA, P.; PORRAS, S.; ARIZA, J.; LEENHOUTS, P. (2021). "Rooting, Social Networks, Vulnerabilities, Local Well-Being and Care. The Case of Madrid from a Comparative Approach", 23/02/2021. Porto Alegre (Brasil): Cuarto Foro de Sociología de la ISA.
- BARAÑANO, M.; SANTIAGO, J. (2021). "Rooted lives, vulnerabilities and care. An approach to roots as socio-existential supports and their transformations in a context of globalization", 25/02/2021. Porto Alegre (Brasil): Cuarto Foro de Sociología de la ISA.
- BARAÑANO, M. *et al.*, (2021). "Neighbouring, rooting, proximity, gender and care in the city. A case study of vulnerable neighborhoods in Madrid", 15/07/2021. Conferència RC21.
- BARAÑANO, M.; ARIZA, J.; PORRAS, S.; LEENHOUTS, P.; SORANDO, D.; UCEDA, P. "El impacto de la COVID-19 en las grandes ciudades. ¿Reforzamiento de los arraigos o de las movilidades hacia localizaciones y viviendas más dispersas?", simposi de la FES *Impactos sociales del COVID-19. Miradas desde la sociología*.
- BARAÑANO, M. (2016). "Cadenas globales de cuidados, familias transnacionales y global householding. La emergencia de nuevas modalidades de agencia transnacional en la crisis", en: B. Tejerina; G. Gatti (eds.). *Pensar la agencia en la crisis*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- BAYONA-I-CARRASCO, J. (2022). "COVID-19 y dinámica migratoria: un análisis de los impactos en la ciudad de Barcelona". Seminario *Nuevas movilidades, consecuencias demográficas, socioeconómicas y territoriales en las áreas urbanas. De la postcrisis a la pos pandemia*, 19-20 mayo 2022. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- BERICAT, E. (1994). *Sociología de la movilidad espacial. El sedentarismo nómada*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- BLOKLAND, T. (2003). *Urban bonds*. Londres: Polity.
- BLOKLAND, T. (2018). "On roots and routes. The quest for community in times of diversity and inequality", en: L. Ferro *et al.* (eds.). *Moving cities. Contested views on urban life*. Nueva York: Springer, 29-42.
- BLOKLAND, T. (2017). *Community as urban practice*. Cambridge: Polity Press.
- BLOKLAND, T.; SAVAGE, M. (eds.). (2008). *Networked Urbanism. Social Capital in the City*. Nueva York: Routledge.

BOSI, L.; ZAMPONI, L. (2019). *Resistere alla crisi. Il percorso dell'azione sociale diretta*. Bolonia: Il Mulino.

CASTEL, R. (2010). *El ascenso de las incertidumbres*. FCE.

CASTEL, R. y HAROCHE, C. (2001). *Propriété privée, propriété sociale, propriété de soi*. Fayard.

CASTELLS, M. (1997). *La era de la información: economía, sociedad y cultura. La sociedad red*, vol. 1. Madrid: Alianza.

CASTRIGNANÒ, M.; MANELLA, G. (2011). "The concept of community today: A cultural and spatial perspective", *Sociologia urbana e rurale*, 94, 135-163.

DOMÍNGUEZ, M.; BARAÑANO, M.; LEAL, J. (2021). "Presentación", monográfico "Vivienda, transformaciones urbanas y desigualdad socioespacial en las grandes ciudades españolas", *Ciudad y Territorio. Estudios Territoriales*, 52 (207), 5-12.

FRANCO, M. (2020). "Salud urbana y crisis del coronavirus: en confinamiento, la desigualdad se magnifica", *Agenciasinc.es*, 18 març 2020. Accessible a: <https://www.agenciasinc.es/Opinion/Salud-urbana-y-crisis-del-coronavirus-en-confinamiento-la-desigualdad-se-magnifica>.

GARCÍA-COLL, A.; LÓPEZ-VILLANUEVA, C. (2022). Migraciones residenciales y pandemia. ¿Un nuevo papel para el urbanismo disperso? Comunicació Congrés de la ADEH. Barcelona 7-9 de setembre de 2022.

GONZÁLEZ LEONARDO, M.; LÓPEZ-GAY, T.; RECAÑO VALVERDE, J.; ROWE, F. (2022a). "Cambios de residencia en tiempos de COVID-19: un poco de oxígeno para el despoblamiento rural", *Perspectives Demogràfiques*, 26, 1-4.

GONZÁLEZ-LEONARDO, M.; LÓPEZ-GAY, A. NEWSHAM, N., RECAÑO, J. Y ROWE, F. (2022b). "Understanding patterns of internal migration during the COVID-19 pandemic in Spain". *Population, Space and Place*, 78. <https://doi.org/10.1002/psp.2578>.

KATZ, C. (2001). Vagabond capitalism and the necessity of social reproduction, *Antipode*, 33 (4), 709-728.

LÓPEZ VILLANUEVA, C. (2021). "Urbanisme dispers i preferències residencials en temps de pandèmia" a Burgueño, J. (Ed.). *La nova geografia de la Catalunya post-covid*. Barcelona. Societat Catalana de Geografia. Institut d'Estudis Catalans, 363-634.

LÓPEZ VILLANUEVA, C.; RUBIALES, M.; PUJADAS, I. (2021). "Transformaciones demográficas, independencia residencial y vulnerabilidad en los hogares de los mayores en Barcelona", *Estudios Geográficos*, 82 (291).

LÓPEZ VILLANUEVA, C.; CRESPI, M.; BARAÑANO, M.; DOMÍNGUEZ, M. (2021). "Arrangements, mobilities and attachments in crisis contexts in the South Europe: A comparative analysis in Madrid and Barcelona urban areas", 1/9/2021. Barcelona: Conferència ESA.

LÓPEZ VILLANUEVA, C.; CRESPI, M. (2021). "Modelo de bienestar y dimensión local de los cuidados. Arreglos y arraigos. El caso de la ciudad de Barcelona". Conferencia internacional *Arraigos y arreglos: cuidados, vivienda, género y vulnerabilidad en las ciudades iberoamericanas*, 6 y 7 octubre 2021. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.

LÓPEZ VILLANUEVA C.; PUJADAS I.; RUBIALES, M. (2019). "Hogares unipersonales y curso de vida: diversificación por edades y concentración espacial en las regiones urbanas de Madrid y Barcelona", *Estudios Geográficos*, 80, 1-19.

LUKE, N.; KAIKA, M. (2019). "Ripping the Heart out of Ancoats: Collective Action to Defend Infrastructures of Social Reproduction against Gentrification", *Antipode*, 51 (2), 579-600.

ILOUZ, E. (2020). *El fin del amor: una sociología de las relaciones negativas*. Buenos Aires: Katz.

MARTÍNEZ-BUJÁN, R. (2014). "Los modelos territoriales de organización social del cuidado a personas mayores en los hogares", *Revista española de investigaciones sociológicas*, 145, 99-124.

PORCEL, S.; NAVARO-VARAS, L.; ANTÓN, F.; CRUZ, I. (2018). "La suburbanització de la pobresa com a efecte metropolità de la gentrificació: el cas de Barcelona", *Papers*, 60, 94-113.

- MCDOWELL, L. (2000). *Género, identidad y lugar*. Madrid: Cátedra.
- MELA, A.; BELLONI, Mª C.; DAVICO, L. (2006). *Sociologia e progettazione del territorio*. Roma: Carocci.
- PALOMARES-LINARES, I.; DUQUE, R.; SUSINO, J. (2019). “El papel de las redes familiares en las decisiones de inmovilidad espacial en el área metropolitana de Granada”, *Revista Internacional de Sociología*, 77 (2).
- REVILLA, J. C.; MARTÍN, M. P.; De CASTRO, C. (2018). “The reconstruction of resilience as a social and collective phenomenon: poverty and coping capacity during the economic crisis”, *European Societies*, 20 (1), 89110.
- RUIZ, E.; MARCO, C.; VELASCO, A. (2022). *Les migracions intermunicipals al territori metropolità de Barcelona, 2016-2020*. Barcelona: Àrea de Desenvolupament de Polítiques Urbanístiques. Àrea Metropolitana de Barcelona.
- SASSEN, S. (2013). *Expulsiones*. Madrid: Katz.
- SANTIAGO, J. (ed.) (2021). SANTIAGO, J. (2021). *Caras y soportes de la vulnerabilidad*. Madrid: La Catarata.
- SERRANO, A., MARTÍN, M. P.; De CASTRO, C. (2019). “Sociologizando la resiliencia. El papel de la participación sociocomunitaria y política en las estrategias de afrontamiento de la crisis”, *Revista Española de Sociología*, 28 (2), 227-247.
- VEGA, C.; MARTÍNEZ BUJÁN, R.; PAREDES, M. (eds.) (2018). *Cuidado, comunidad y común*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- WALLERSTEIN, I. (2002): *Un mundo incierto*. Buenos Aires: Libros del Zorzal.